

9. Törékeny és gyenge államok

Marsai Viktor

Az állam fogalma – az állam feladatai – törékeny államiság – törékeny államok – gyenge államok – Failed/Fragile States Index (FSI) – bukott államok – biztonsági kihívások – terrorizmus – járványok – kalóztámadások – környezetrombolás – menekültek

9.1. Az állam fogalma és funkciói, történetisége

Az emberiség több százezer éves történetében az állam viszonylag fiatal formációnak számít. Az első általunk ismert, a tudományos konszenzus alapján államnak tekintett entitások körülbelül hatezer évvel ezelőtt a Közel-Keleten, az úgynevezett termékeny félhold területén alakultak ki a két nagy folyó, a Tigris és az Eufrátesz völgyében. A kései megjelenés egyik fő oka, hogy az emberiségnek egészen eddig az időszakig nem volt szüksége az állam képződményére: a kis létszámú csoportok élete nem igényelt nagyobb szervezettséget, a legfeljebb néhány száz fős közösségek képesek voltak kielégíteni szükségleteiket szélesebb körű külső interakciók nélkül. A vadászó, gyűjtögető életmód, amelyben az emberiség zöme mindennapjait töltötte, nem tette szükségessé földrajzilag kiterjedtebb igazgatási egységek létrehozását. Bár ennél nagyobb szervezetek minden bizonnyal más területeken és már a Kr. e. IV. évezredben is léteztek (gondoljunk csak a nagy-britanniai Stonehenge-re), a mezopotámiai államalakulatok rendelkeztek azzal az eszközzel, amely hosszú távon elengedhetetlen feltétele lett a központosított közigazgatás működtetésének: az írással. Az írás nélkül rendkívül problémás lett volna ellátni azokat a feladatokat, amelyekre az állam tulajdonképpen létrejött: egy tágabb, az interperszonális kapcsolatokon túlmutató entitás fenntartását, amelyben már megjelenik a társadalmi munkamegosztás. Az első államokban az emberek mindegyike már nem csak és kizárólag a napi élelmiszer megtermelésére koncentrált, mert a földművelés és az öntözéses gazdálkodás lehetővé tette a felesleg megtermelését, raktározását és újraelosztását. Ez egyben biztosította egy olyan réteg felemelkedését, amely a fizikai munka helyett az államigazgatás működtetését (általában különféle papság) és katonai védelmét látta el. A különféle csoportok közti specifikáció és tagolódás – szemben például a nomád társadalmakkal, ahol a férfiak mindegyike harcos, pásztor és kereskedő is egy személyben – mélyebb professzionalizációt, hatékonyabb termelési módokat, ezeken keresztül pedig fokozottabb technológiai fejlődést tett lehetővé. (FAGE-TORDOFF 2004)

Az állam feladatai

Az állam által elvégzett feladatok már Mezopotámiában is hamar túlnőttek a mezőgazdasági termelés – a csatornarendszer fenntartása – koordinálásán. Utak, városok, hidak jöttek létre a kereskedelem és az adóztatás elősegítésére. Az államoknak biztosítaniuk kellett a bürokrácia fenntartását, ami különféle oktatási intézmények szervezését követelte meg – kezdetben csak egy szűk csoport számára. A saját identitás kialakítása, megtartása és megerősítése megkövetelte a saját mítoszok, kultúra és végső soron a történelem megszületését, amely erősíthette az alattvalók „mi” tudatát. Nem véletlen, hogy a népek zöménél megtaláljuk az államalapítás előtti időkre eső eredetmítoszokat – úgy, hogy magát a mítoszt legtöbbször csak az államalapítás után jegyezték le, sőt sok esetben akkor találták ki.

Az állam, mint entitás, komoly változásokon ment keresztül az emberiség általunk ismert története során, és mind időben, mind földrajzi viszonylatban lényeges eltéréseket mutat, gondoljunk csak a piciny, demokratikus görög városállamokra és a velük szemben álló Perzsa Birodalomra, Kínára vagy az Azték Birodalomra, Velencére vagy a középkori Franciaországra. Mégis meglepő, hogy az első összehasonlítás sokkján túllépve mennyi hasonlóságot találunk ezek között az entitások között funkcionalitásuk viszonylatában: lényegében mind ugyanarra a feladatra szerveződtek, mint a Közel-Kelet első államai, hogy egy központi igazgatáson keresztül megszervezzék lakosaik mindennapjait a gazdasági tevékenységtől kezdve a kultúrán át fizikai biztonságukig. Kétségtelen, hogy ennek módja, minősége és mélysége igen eltérő mind földrajzi, mind történeti értelemben: nagyon nagy különbség van egy ókori sumér, egy középkori francia, egy 15. századi azték és egy 21. századi svájci földműves saját államához való viszonyában. Például, hogy számára az állam valamely istenséget, a földesurat, az uralkodót vagy egy intézményeken keresztül megmutatkozó, bizonyos szempontból fiktív közösséget jelent-e. Terjedelmi korlátok miatt nincs lehetőség ennek a virágzó sokféleségnek a vizsgálatára, még akkor sem, ha ezek bizonyos szempontból, a világ különböző tájain mind a mai napig velünk élnek. Azért sincs erre feltétlenül szükség, mert az emberiség fejlődésének köszönhetően a 21. századra alapvetően egy állammodell, a nyugat-európai vált uralkodóvá, és a helyi igazgatási egységek ennek elemeit építik magukba, lokális sajátosságokkal vegyítve. (BALOGH 2002; MARTON 2006; MARSAI 2010; BÚR 2011)

A tudományos konszenzus alapján a modern értelemben vett európai államok a harmincéves háború után, a vesztfáliai békével jelentek meg a történelem színpadán. Bár egészen az 1933-as montevidói egyezményig kellett várni, hogy definiálják az állam fogalmát, az ekkor lefektetett elemek már az 1648-ban kialakult rendszerben is tetten érhetők: állandó lakosság, meghatározott terület, kormány(zás) és más államokkal való kapcsolatba lépés képessége. Az első kettő elem, a *lakosság és a határok* kérdésének hangsúlyozása azért fontos, mert Európa határai a 17. századra rögzültek: ekkorra szilárdult meg az a gyakorlat, hogy az államhatárokat már akár méteres pontossággal jelölték ki, és a „szürke zónák” eltűntek a kontinens térképéről. Ne feledjük, a 11. századi Magyar Királyságot határoló országyepű még sokkal inkább egy övezetet, mint pontos vonalat jelölt, ami lehetőséget adott a bizonytalanságra, az állandó vitákra. Vesztfália után ez a rendszer már idejétmülttá vált. A pontosan definiált országhatárok lehetővé tették az alattvalók számának meghatározását, ami elengedhetetlen volt a központi államigazgatás számára. Már elmúltak azok az idők,

amikor a királyok csak a nemeseken keresztül gyakorolták névleges fennhatóságukat a vidék felett: a felemelkedő abszolút uralkodók pontosan ismerni akarták alattvalóik számát, hogy tudják, mennyi adót szedhetnek be, és mekkora erőforrásokkal vághatnak bele következő háborújukba. Ez azzal is együtt járt, hogy érdekükké vált bizonyos fokú jólét és fejlődés biztosítása: a francia uralkodóról, XIV. Lajosról, a „Napkirályról” jegyezték fel, hogy amikor birodalma távoli vidékein éhínség pusztított, gabonaszállítmányokat küldött a nélkülözés enyhítésére. A tömeges éhhalál elkerülése többé már nem a helyi földesúr egyéni célja volt csupán, hanem államérv, amellyel megakadályozták az ország erőforrásainak – jelen esetben az adót fizető parasztságnak – a pusztulását.

Ennek a rendszernek a működtetése, az adószedés, a lakosság kontrollja megkövetelte a montevideói egyezmény harmadik pontjának, a *kormány(zás)nak* a meglétét, amely elképzelhetetlen volt egy fejlett közigazgatási rendszer létrehozása nélkül. Mivel ez jóval kiterjedtebb és átfogóbb volt, mint a korábbi évszázadok során, egyre szélesebb rétegek kapcsolódhattak bele a munkába, ami óhatatlanul együtt járt az oktatási rendszer fejlődésével, amely szép lassan kikerült az egyház privilégiumából. Ahhoz, hogy az állam minden alattvalóját elérhesse, soha nem látott infrastrukturális fejlesztések kezdődtek, amelyek lendülete mind a mai napig tart, és a fizikai világból – utak, hidak, raktárak, iskolák, rendőrségi épületek, megyeházák, kulturális központok – átkerültek a virtuális világba (e-közigazgatás). Az ipari forradalom és a folyamatos technológiai fejlődés lehetővé tette a további többlettermelést, amely megnyitotta az utat a nyugdíj- és egészségbiztosítási rendszer kiépítése felé, amelyek fenntartása – köszönhetően a növekvő átlagéletkornak – a 20. század közepére a fejlett, modern állam egyik legfőbb – és legköltségesebb – feladatává vált.

A negyedik elem, a *kapcsolattartás képessége* más államokkal szorosan kapcsolódott a határok kérdéséhez. Európában megszűntek az országok közötti holt terek, az államok közötti kapcsolatok egyre intenzívebbé váltak. Ráadásul ekkorra a kontinens államai már megkezdték a glóbusz meghódítását, gyarmatbirodalmaik kiépítését, amelyek a súrlódások új terepét jelentették. Ezek kezelése egyre nehezkesebbé vált professzionális diplomáciai testületek, állandó követi jelenlét nélkül. Ezért a vesztfáliai békét nem csupán a modern állam, de a modern nemzetközi rendszer jelképes születésnapjának is tekinthetjük. Ahogy George Friedman rámutat, az európai hódítások azok, amelyek – rengeteg vér és szenvedés árán – megteremtik az egységes emberiség fogalmát: a világ népei az európai hódítások nyomán szereznek tudomást egymásról, és kapcsolódnak össze – ahogy Immanuel Wallerstein írja – egy világgazdasági rendszerre, amely már nem csupán régiókat, hanem az összes kontinenst összeköti a kapitalizmus égíse alatt. (FRIEDMAN 2015, 50.; WALLERSTEIN 2010, 127–128.) Ebben a terjeszkedésben az európaiak egyik legsikeresebb exportterméke a modern állam lett, amely a hidegháború időszakára, alig kétszáz év alatt a Föld egészét lefedte. Míg a vesztfáliai béke évében világunk tele volt fehér foltokkal és ismeretlen kontinensekkel, amelyek belsejében egyesek sárkányokat és más szörnyetegeket feltételeztek, a 20. század második harmadára nem csupán ezek a tévképzetek tűntek el, de az is evidenssé vált, hogy a glóbuszon minden talpaltatnyi földdarabnak – az Antarktisz kivételével – egy bizonyos államhoz kell tartoznia, és minden egyes embernek valamely állam polgárának kell lennie az Amazonas őserdejétől a Szahara homokján át a Himalája legmagasabb hágóíig. Az ENSZ 193 tagállama ma ezen elv alapján ellenőrzi Földünk felszínét és lakosságát, és a világ országai, még az oly távoli és egzotikus hatalmak is, mint Kína vagy Brazília, elismerik ennek működését, és idomulnak szabályaihoz.

Bár – akárcsak a történelem más korszakaiban – jelentős eltérés tapasztalható ezek pontos mikéntje között – leginkább abban, hogy milyen mértékben sikerül megvalósítani a montevideói egyezmény kritériumát, illetve, hogy milyen kormányzati forma is igazgatja az adott államot –, magát a négy alapvető legkeményebb diktatúrák és a legvirágzóbb demokráciák is alapvetően elfogadják. (MENKHAUS 2004)

A montevideói egyezmény

Az uruguayi Montevidéóban 1933 decemberében, az Amerikai Államok 7. Nemzetközi Konferenciáján megkötött egyezmény az államok jogait és kötelezettségeit fektette le. A 19 aláíró egy lényegében már kialakult nemzetközi szokásjogot szentesített a konvencióval. Bár az egyezmény földrajzilag korlátozott maradt, mert csak amerikai államok szerepeltek az aláírók között, a konvenció a modern államiság definiálásának kulcsdokumentuma lett, és például a megalakuló Európai Unió is az ebben definiált államfogalmat tekintette mérvadónak, és vette át.

A montevideói egyezményben rögzítettek mellett még egy ötödik elemet is fontos megemlítenünk a modern állam kapcsán: ez pedig a Max Weber által definiált *erőszak-monopólium*. Ennek lényege, hogy a modern államok esetében – szemben például a középkori Európával, ahol ezt a földesúr is törvényesen megtehetette, sőt feladat is volt – a fegyveres erőszak legális használata kizárólag az állam hatáskörébe tartozik. Nincs többé helye magánhadseregeknek és önbíráskodásnak: egy erősen centralizált rendszer részeként az állam által szervezett és irányított rendőri és más belügyi erők felelősek az ország belső biztonságáért, míg a haderő a kívülről érkező kemény fenyegetések ellen lép fel – mindkét esetben erős civil kontroll alatt végezve feladatát. Az állam erejét mutatja ezeken a területeken, hogy míg máskor alapvetően tiszteletben kell tartania állampolgárai jogait, minősített időszakokban, különleges jogrend – például külső katonai agresszió – esetén igényt tarthat a lakosság szolgálatára, végső soron pedig életére. (ROTBURG 2003)

9.2. A törékeny és gyenge államok megjelenése a nemzetközi rendszerben

Európa és a modern állam expanziójáról, amely a nagy földrajzi felfedezésekkel kezdődött, szóltunk az előző alfejezetben. Ezekből az is kiviláglott, hogy a modern, központosított hatalom korántsem természetes lételeme az emberiségnek, hanem bizonyos fejlettségi és szervezetségi szintet igényel az adott közösségtől. Bár például egyes nomád közösségek is rendelkeztek államokkal, összehasonlítva a modern nyugat-európai modellel, amely a 20. századra már kiterjedt feladatrendszert látott el a szociális háló fenntartásától az oktatásig, ezek tevékenysége meglehetősen korlátozott maradt – hasonlóan például a középkori európai államéhoz. Sőt a világ egyes pontjai – mint a szubszaharai Afrika vagy Közép-Ázsia egyes részei – meglehetősen nehezen alkalmazkodtak az új keretekhez. Ezekben a térségekben az európai gyarmatosítók 19. századi megjelenésekor is még a klánok és törzsek, sőt a faluközösségek alkották a társadalom alapvető szövetét. Ez azt jelentette, hogy a gyarmatosítók nem csupán egy tőlük idegen állammodellt erőltettek rájuk, hanem

egyáltalán egy olyan ideát, a központi hatalom eszméjét, amely ismeretlen volt ezen közösségek számára, amelyek korábban sosem gondolkodtak pár ezer-tízezer fős csoportoknál nagyobb egységekben. A dekolonizáció során, a szuverenitásnak az ENSZ Alapokmányában is hangsúlyozott fontossága miatt az 1960–70-es években mindenki természetesnek vette, hogy az egykori gyarmatoknak joguk van a függetlenedésre. Ugyanakkor az sem volt kérdéses, hogy ez az európai állammodell átvételét fogja jelenteni. Az egyes területek Afrikától Ázsián át a csendes-óceáni szigetekig sorra szabadultak meg egykori hódítóiktól. Az ENSZ tagállamaivá váltak, nemzeti lobogóik megjelentek a diplomáciai találkozókön, himnuszai felcsendültek a sportrendezvényeken (már ha eljutottak rájuk). Fővárosokat és minisztériumokat hoztak létre, diplomáciai missziókat fogadtak és nagykövetségeket nyitottak. E tekintetben tehát látszólag teljesítették feladataikat. Ugyanakkor a többi kritérium esetében komoly hiányosságok kristályosodtak ki. Bár néhány kivételtől eltekintve, mint Kasmír vagy Eritrea, sikerült kialakítani az új országhatárokat, azok gyakran pusztá vonalak maradtak a térképen. Az új államalakulatok ugyanis nem rendelkeztek azzal a képességgel, hogy valóban ellenőrizzék területüket és a rajtuk élő lakosságot, így a montevideói egyezmény első két pontja nem teljesült. (MARSAI 2010; GHANI–LOCKHART 2008) Kiváló példát jelentenek erre a Száhel országai, amelyek légies határai sem a nomádok vándorlásának, sem a csempészetnek nem képesek gátat szabni. A Bamakóban székelő mali kormány csak az ország déli részét tartja úgy-ahogy ellenőrzése alatt, miközben az ország területének kétharmadát kitevő északi területeken alig van jelen.

Mindez azt is jelenti, hogy bizonyos államok csak alig vagy egyáltalán nem képesek megvalósítani a kormányzást – a központi igazgatás működtetését – területükön. Ez számos okra visszavezethető. Egyes államok ugyan rendelkeztek viszonylag jól működő közigazgatással, de azt nem voltak és máig sem képesek kiterjeszteni a központoktól távol eső, rosszul megközelíthető és velük szemben ellenséges területekre (mint Pakisztán esetében az északkeleti tartományok). Máskor – különösen a szubszaharai Afrikában – az új államalakulatok eleve nem rendelkeztek olyan alapokkal, amelyekre építhettek volna: a gyarmatosítók csak épphogy megkezdték az alapok kiépítését, a társadalom átvezetését a faluközösségi kultúrából egy szervezettebb egység felé, amikor a dekolonizáció következtében a munka folytatása már a helyiekre hárult. Márpedig ez nem ígérkezett könnyű feladatnak, hiszen olyan emberekkel kellett államot és működő közigazgatást építeniük, akiknek csak minimális tudásuk volt ennek mikéntjéről. A helyzetet súlyosbította, hogy a fejlődő országok – erősítve identitásukat – gyakran azt a kevés szakképzett külföldit is elűzték, akik segíthették volna munkájukat. Nem volt megfelelő oktatási rendszer, az infrastruktúra elmaradott volt, vagy nem is létezett, források pedig csak rendkívül korlátozott mértékben álltak rendelkezésre. (BÚR 2011; NUGENT 2004)

Bár az államok többsége optimistán vágott bele az építkezésbe, a történeti körülmények nem kedveztek a vállalkozásnak. A hidegháborús légkörben a két szemben álló tömb közti vetélkedés színhelye a harmadik világ lett, Washington és Moszkva, illetve szövetségeseik itt igyekeztek javítani pozícióikat. Európával szemben, ahol a vasfüggöny csaknem fél évszázadra konzerválta a fennálló viszonyokat, a fejlődő országok mobilis terepnek bizonyultak, olyannyira, hogy esetenként még tömbváltásra is sor került (mint Szomália vagy Etiópia esetében). Ez a geostratégiai vetélkedés azonban hosszú távon rendkívül kontraproduktívnak bizonyult a térség számára. Először is többször vezetett kívülről finanszírozott, úgynevezett helyettesítőkkal megvívott (proxy) háborúkhöz, mint

Vietnám vagy Angola esetében, ami mérhetetlen szenvedést és pusztítást hozott a lakosság számára, miközben az egyes hatalmi tömbök szövetségeseik támogatásával hosszú időre fenntartották a konfliktust. Ugyanakkor hozzájárult ahhoz is, hogy az egyes nagyhatalmak mindent elkövessenek annak érdekében, hogy megtartsák a maguk számára már megnyert államok jóindulatát, nehogy azok riválisuknál keressenek támogatást. Ez az jelentette, hogy mind az Egyesült Államok, mind a Szovjetunió elnézően viszonyult az egyes rezsimek belpolitikai túlkapasaihoz, diktatórikus uralmuk kiépítéséhez, sőt igyekezett elejét venni az esetleges rendszerváltásoknak, forradalmaknak, hisz az jó eséllyel épp az ellenfél mal-mára hajtotta volna a vizet. Így miközben pártfogoltjaik számos népirtást és emberiség elleni bűncselekményt követtek el Ugandától Kambodzsán át Észak- és Dél-Koreáig, a két szuperhatalom egészen a hidegháború végéig támogatta szövetségeseit, ha azok biztosították őket hűségükről. Ennek köszönhetően a hidegháború során a legtöbb harmadik világbeli országban autoriter rezsimek kerültek hatalomra, az ellenzékét pedig módszeresen üldözték, megsemmisítették. Mivel az uralkodó elitnek nem kellett attól tartania, hogy törvényes keretek között elveszti hatalmát, nem törődött a lakosság igényeivel, és hozzászokott ahhoz, hogy az állam javait saját jólétére fordítsa. Ezt a jelenséget nevezi a szakirodalom ragadozó államnak (*predatory state*). Ez sok esetben megakadályozta az eleve gyenge államalakulat megszilárdítását és kiépítését, mert még azokban az országokban is, ahol ehhez komoly források álltak volna rendelkezésre (mint Nigéria esetében a kőolaj), a pénzek eltűntek a korrupció és a nepotizmus útvesztőiben.

Bár nem kapcsolódott szervesen a hidegháborús szembenálláshoz, itt kell említést tennünk a politikai élet etnicizálásáról is. A modern államok, különösen a 19. századtól kezdve már a nacionalizmus alapján álltak, és a dinasztikus hűség helyett a nemzeti hovatartozás vált fő kötőelemükké. A harmadik világban azonban, ahol esetenként több tucat etnikai csoport került egy ország keretei közé (Kamerunban például száz különféle nép él), a nacionalizmus felélesztése és a nemzet megteremtése komoly kihívásnak bizonyult. A gyarmati határok a legtöbb esetben nem estek egybe az etnikai és földrajzi törésvonalakkal, és gyakran olyan népek kerültek egy országba, amelyek évszázadok óta viszálykodtak egymással, miközben más csoportokat négy-öt ország területére szakítottak szét. Az új államok vezetésének ezekből a meglehetősen heterogén entitásokból kellett volna működő országokat formálniuk. A hagyományos ellentétek azonban nem tűntek el egyik napról a másikra, és a politikai rendszer nagyon hamar az etnikai viszonyok leképeződésévé vált: miközben a nyugati demokráciákban alapvetően a különféle ideológiák mentén szerveződő pártok határozták meg a belpolitikát, addig ezekben az országokban az egyes formációk kimondva-kimondatlanul etnikai vonalak mentén szerveződtek meg. Ezt a folyamatot erősítette a gyarmatosítók által előszeretettel alkalmazott „oszd meg és uralkodj” elve, amelynek értelmében a már meglevő ellentéteket kihasználva igyekeztek kordában tartani a meghódított népeket – sőt, egyes kutatók egészen odáig mennek, hogy a napjainkban a harmadik világban tapasztalható fokozott etnikai ellentéteket a gyarmatosítók mesterségesen szították fel. Bár ezt a legtöbbben vitatják, tény, hogy a *politika etnicizálása* az egyik legfontosabb probléma, amellyel a multiethnikus fejlődő országoknak szembe kell nézniük: jól megmutatkozik ez például a 2007-es kenyai választásokat követő erőszakhullámban, amikor a politikai vezetők – elutasítva az eredményeket – az etnikai feszültség szításával igyekeztek kiharcolni a szavazás megismétlését. Az 1200 halálos áldozatot és félmillió menekültet generáló

összecsapások a térség legerősebb gazdaságát alapjaiban rázták meg, és megrengették a nairobi kormányzatba vetett nemzetközi bizalmat.

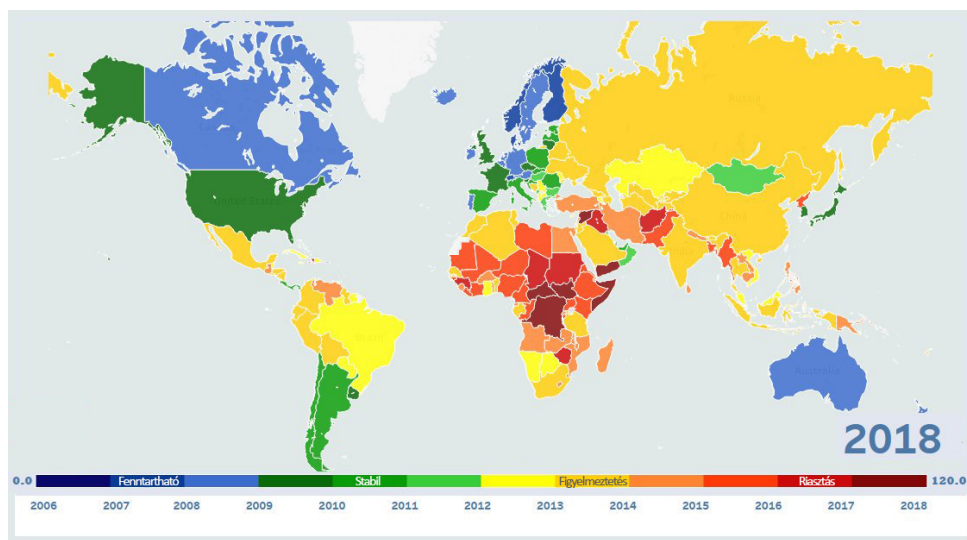
Az etnicizálás problémája ott a legsúlyosabb, ahol mindezek mellett nincs lehetőség úgynevezett hegemon belpolitikai hatalom kialakítására. A politika ugyanis mindig érdekek ütközéséről és különféle csoportok harcáról szól: a kérdés az, hogy ez a harc a parlamenti padsorokban, szóval és érvekkel folyik-e, vagy a nagyvárosok utcáin fizikai erőszak formájában. Antonio Gramsci *hegemoniaelmélete* alapján az államhatalom megbízható működéséhez és stabilitásához elengedhetetlen egyfajta társadalmi konszenzus kialakítása bizonyos keretek fenntartásáról. Ezek szabályozzák a politikai küzdelem mikéntjét, azokat a határokat, ameddig a felek elmehetnek az eszközök alkalmazásában, és amelyeket még akkor sem lépnek át, ha vesztesre állnak. A nemzetállami alapokon nyugvó országokban ez általában azt jelenti, hogy az erőszakos eszközök alkalmazása kikerül a politikai harc fegyvertárából, hiszen az az adott nemzet minden tagja számára értelmetlen szenvedést hozna. Azokban az országokban is viszonylag egyszerű a helyzet, amelyekben egy uralkodó etnikai csoport irányítja a belpolitikát jelentős – 70–80%-os – többséget képezve, mert vele szemben a kisebbségi csoportok befolyása legtöbbször korlátozott, így a hegemonia kialakítása viszonylag egyszerű. A harmadik világ egyes országainak népessége azonban etnikailag annyira heterogén, hogy nincs lehetőség ilyenfajta hegemonia kialakítására. Az előbb említett Kenyában például a legnagyobb etnikum, a kikujuk a lakosság mindössze 22%-át teszik ki. Ez azt jelenti, hogy a társadalmi stabilitás megteremtéséhez a többi hat nagy népcsoporttal is egyezségre kell jutniuk. Míg azonban egy pártok közti hatalmi küzdelem befolyásuk növeléséért általában nem jár fegyveres küzdelemmel, az etnikai csoportok esetében a vereség és pozícióvesztés együtt jár azzal a félelemmel, hogy az adott nép eltűnik a történelem sülyesztőjében, ami gyorsan erőszakos útra tereli a viszályokat.

Mindezek a tényezők – a modern állami alapok hiánya, a politika etnicizálása, illetve a hegemonia hiánya – a hidegháborús viszonyokkal együtt nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a harmadik világ országainak zömében a központi hatalom nem tudott megszilárdulni. Az 1990-es években ez általában különféle gerillamozgalmak, etnikai konfliktusok formájában mutatkozott. A bipoláris szembenállás prizmáján keresztül azonban ezek is alapvetően ideológiai küzdelemként, helyettesítőkkal megvívott háborúkként tűntek fel, annál is inkább, mert a két szuperhatalom és szövetségeseik egészen biztosan megjelentek vagy a kormány, vagy a felkelők támogatójaként. Ráadásul az óriási pénzügyi és katonai támogatás, amelyben az egyes kormányok részesültek, a stabilitás és az erő illúzióját keltette. A hidegháború végével azonban a Szovjetunió nem tudta, az Egyesült Államok pedig már nem akarta finanszírozni egyre szalonképtelenebbé váló szövetségeseit. A külső segélyek elapadása miatt a korábban stabilnak hitt rendszerek sorra inogtak meg. Az autoriter vezetők, akik hozzászórtak ahhoz, hogy hatalmukat senki sem kérdőjelezi meg, képtelennek bizonyultak a fokozódó problémák kezelésére, különösen hogy azok olyan társadalmi alrendszerekben – gazdaság, szociális biztonság – jelentkeztek, amelyeket évtizedeken keresztül elhanyagoltak, és amelyek működtetéséhez nem rendelkeztek megfelelő szakértelemmel. Ennek következtében az 1990-es évekre államok tucatjai omlottak össze és váltak bukott állammá Haititől kezdve Szomálián át Afganisztánig. Különösen súlyosan érintette ez a jelenség a szubszaharai Afrikát, amelynek államainak zömét sújtotta a probléma. Így miközben a nyugati világ a „gonosz birodalma”, a Szovjetunió összeomlását és Fukuyama szavaival élve a „történelem végét”

ünnepelte, a perifériákon egy olyan válságjelenség kezdett körvonalazódni, amely jelentősen meghatározta a 21. századi nemzetközi rendszer térképét. (ROTBERG 2003)

Fragile (Failed) States Index

A 2005 óta évente megjelenő lista a világ országait – 2015-ben 178-at – állítja sorrendbe 12 fő indikátor alapján. Ezek három nagy csoportja a társadalmi (demográfiai nyomás, menekültügyi helyzet, csoportszérelmek, humán tőke elvándorlása), a gazdasági (egyenlőtlen fejlődés, gazdasági hanyatlás) és a politikai (az államszervezet kriminalizációja/delegitimizációja, közsolgáltatások hanyatlása, emberi jogok széles körű megsértése, a biztonsági apparátus működése mint „állam az államban”, frakciókra szakadt elitek, külső katonai intervenció). Mindegyik indikátorra legfeljebb 10 pont adható, a magasabb érték a diszfunkcionalitás mértékét mutatja. A világ legbukottabb államai ezek alapján 2015-ben sorrendben Dél-Szudán, Szomália, a Közép-afrikai Köztársaság és Szudán lettek. Ahogy a Fragile States Index alkotói többször hangsúlyozzák, indexük nem elsősorban az adott államnak a nemzetközi térben betöltött szerepét vizsgálja, hanem az állampolgárai számára biztosított humán biztonság mértékét.

9.1. ábra

A Fragile States Index 2018

Forrás: Fragile States Index 2018

9.3. Bukott államok, gyenge államok, törékeny államok

Az állam működésének zavarait taglaló első modern tudományos írás 1993-ban jelent meg a *Foreign Policy* folyóiratban a Stephen B. Ratner – Gerald B. Helman szerzőpáros tollából, amelyben ők a jelenség leírására a *bukott államok* (*failed states*) formulát használták. Bár az utóbbi években – ahogy látni fogjuk – ez a fogalom bizonyos értelemben diszkvalifikálódott, a beinduló tudományos diskurzus alapvetően ezt a kifejezést használta (jól jelzi ezt a Failed States Index elnevezés is). Ebben a szóhasználatban benne volt még az 1990-es évek azon megközelítése, hogy a bukott államok korábban működő entitások voltak, csak bizonyos külső és belső folyamatok térítették le őket a fejlődés útjáról. Amint azt az előző alfejezetben látjuk, történetileg ez nem volt teljesen igaz, bár az egyes állam-építési kísérletek valószínűleg nem voltak eleve bukásra ítélve. Ráadásul már a kezdet kezdetén problémát okozott a kifejezés dehonosztáló jellege. Így hamar megjelent a bukott helyett az összeomlott (*collapsed*) vagy a magyarban a *működésképtelen* jelző használata. További kérdéseket vetett fel, hogy bár a nemzetközi rendszerben kétségtelenül elszaporodtak a bukott államok, amelyek közigazgatása, gazdasága szinte teljesen összeomlott, mint Szomália, Haiti vagy a Közép-afrikai Köztársaság esetében, ezek és a skála másik végén elhelyezkedő Norvégia vagy Új-Zéland között az egyes államok stabilitása meglehetősen vegyes képet mutatott. Így újabb kategóriaként megjelent a *gyenge* (*weak*) állam kifejezés, amely azt takarta, hogy bár az adott ország komoly kihívásokkal küzd, de még nem számít bukott/összeomlott államnak. Ebbe a kategóriába sorolhatjuk például Kenyával együtt a szubszaharai országok zömét, Bosznia-Hercegovinát vagy a drogháborútól szenvedő Mexikót. Az elmúlt években a bukott és összeomlott jelző háttérbe szorult a nemzetközi tudományos diskurzusban, és helyüket a *törékeny* (*fragile*) jelző vette át, így ma a legtöbb írás törékeny vagy gyenge államokról beszél. (MARSÁI 2014)

Az egyes kategóriák közti különbség megállapítása bizonyos szempontból önkényes folyamat, és nehéz objektíven megítélni, hogy mely állam számít bukott, mely törékeny és mely csak gyenge államnak. Ennek megállapítására különféle indexek, statisztikák készülnek, amelyek leghíresebbje a *Foreign Policy* folyóirat és a Fund for Peace gondozásában évente elkészülő Failed – 2014-től Fragile – States Index, amely összesen tizenkét fő indikátor alapján osztályozza az egyes államokat – legutóbb összesen 178-at. A terminológiai nehézségekből is látszik, hogy a fogalom definiálása némiképp problémás. A legegyszerűbb visszakanyarodnunk a montevideói egyezmény és a weberi megközelítés öt kritériumához. Ennek alapján azt látjuk, hogy a bukott vagy gyenge államok nem vagy csak részlegesen ellenőrzik saját területüket és népességüket; a közigazgatás vagy nem ér el bizonyos térségeket, vagy lényegében nem is működik; a hadsereg és a biztonsági szervek vagy a teljes dezorganizáltság állapotában vannak, vagy nem képesek gyakorolni az erőszak monopóliumát az országban; a kormányzat csak részlegesen működik, és nem képes fenntartani a közigazgatást, valamint az állami ellátórendszereket; illetve az adott állam a nemzetközi térben sem képes teljesíteni a kötelezettségeit – például nem tudja megvédeni szomszédait a területén keletkező fenyegetésektől.

A definíciót nehezíti, hogy mint megállapítottuk, a modern állam fogalma alapvetően a nyugati, jóléti demokráciák modelljéből indul ki. Ennek a felfogásnak az értelmében az államnak nem csupán állampolgárai fizikai, de társadalmi és gazdasági biztonságáról is gondoskodnia kell egy erős szociális háló fenntartásával az oktatástól kezdve

az egészségügyön keresztül a nyugdíjrendszerig. Ezen megközelítés szerint az állam teljes vagy legalábbis részleges feladata a nagy infrastrukturális beruházások finanszírozása, bizonyos szolgáltatások – víz-, gáz- és áramellátás, posta – fenntartása, sőt a gazdasági folyamatok legalább minimális kontrollja a nagy válságok elkerülése érdekében. Így történhet meg, hogy bár például Kínát ma a nemzetközi rendszer második legerősebb hatalmának tekinthetjük, a szociális háló elmaradottsága miatt a gyenge államiséget vizsgáló különféle indexeken általában a középmezőnyben szerepel. Hasonló cipőben járnak a harmadik világ más államai, amelyek zömének egész egyszerűen még nem volt lehetősége a nyugati modellnek megfelelő mélységű jóléti állam kiépítésére. Emiatt a gyenge államok elméletét sok kritika éri, miszerint nyugati szemüvegen keresztül szemléli a világot, és nem veszi figyelembe a helyi sajátosságokat.

Jobban megértjük azonban a törekény államok problémáját, ha szem előtt tartjuk, hogy a tudományos írások napjainkban alapvetően már nem az államnak a nemzetközi térben betöltött erejét vizsgálják, hanem azt, hogy a *humán biztonság* területén milyen eredményeket tud felmutatni, és milyen életkörülményeket tud nyújtani állampolgárainak. E tekintetben már jobban érthető, miért előzi meg Ausztria vagy Dánia Kínát és Brazíliát: bár utóbbiak nemzetközi súlyához kétség sem fér, ahhoz sem, hogy az emberek többsége inkább előbbieket állampolgárságát választaná, ha erre lehetősége nyílna. (BEEHNER–YOUNG 2012; LAMERE–NULL 2012)

Míg a gyenge államok körüli vita, az ide tartozás vagy nem tartozás kérdése sokszor inkább politikai, semmint tudományos ügy, a bukott államiség általában vitán felül álló jelenség: nem kérdés, hogy Dél-Szudán, Afganisztán vagy Szomália bukott államok, amelyek mind lakosságuk, mind szomszédaik számára komoly fenyegetéseket hordoznak. A következő alfejezetben ezek természetét vesszük górcső alá.

9.4. A bukott államok generálta kockázatok

A bukott államokat mint a biztonságot fenyegető tényezőket sokáig elhanyagolta a nemzetközi közösség. Leszámítva közvetlenül érintett szomszédaikat, az országok többsége nem törődött érdemben velük, a nagyhatalmak csak mérsékelt figyelmet tanúsítottak irányukba. Érdemi kivételt ez alól csak a délszláv háború eredményeképpen kialakuló Bosznia-Hercegovina, majd Koszovó jelentett, amelyek stabilizálására az Egyesült Államok és az európai hatalmak komoly erőfeszítéseket tettek. Az afrikai és ázsiai válságok azonban messze voltak, és úgy tűnt, nem sértenek közvetlen nagyhatalmi érdekeket. Így az 1990-es években összeomlott vagy annak szélére kerülő tucatnyi állam legfeljebb az ENSZ-békefenntartók meglehetősen korlátozott szerepvállalására számíthatott.

Ez a helyzet 2001. szeptember 11-ével vett alapvető fordulatot. Az al-Káida támadását közvetetten egy bukott államból, Afganisztánból szervezte meg, és a csoport leányvállalatai hasonlóan problémás országokat – Jement, Szomáliát, Tanzániát, Mauritániát – választottak ki terjeszkedésük fő célpontjául. Bár azóta többen is megkérdőjelezték ezt az összefüggést, a bukott és gyenge államok mára a *nemzetközi terrorizmus* fontos hídfoállásaivá váltak, gondoljunk csak Irakra és Szíriára az Iszlám Állam kapcsán, a nigériai Boko Haramra vagy a líbiai dzsihádistákra. Különösen utóbbi kapcsán volt látványos, hogy a központi hatalom összeomlása miként teszi lehetővé a radikálisok térnyerését: a Kaddáfi-érában a diktatúra biztonsági szervei minden ilyen kísérletet felszámoltak, a 2011-es polgárháború

és az ezt követő anarchia azonban lehetővé tette a dzsihádisták gyors előretörését, mivel a hadsereg és a belügyi erők szétesésével nem maradt olyan szerv az országban, amely gátat szabhatott volna ennek. De azt is érdemes kiemelni, hogy a 2003-as iraki intervenció előtt – amióta az ország lényegében bukott államnak számít – a közel-keleti országban sem voltak jelen említésre méltó terrorcsoportok: az iraki al-Káida és ezáltal később az Iszlám Állam felemelkedését a bagdadi kormányzat összeomlása tette lehetővé. Nem véletlen, hogy ezek kapcsán sok szakember felveti a külvilág felelősségét is a működésképtelen államok kialakulásában, egyenesen megbuktatott államról beszélve.

A biztonsági apparátus összeomlása nem csupán a terrorizmus előretörését teszi lehetővé. A *szervezett bűnözői és csempészcsoporthoz* tevékenysége is felélénkülhet: a koszovói maffia az Európába tartó embercsempészet- és drogkereskedelem egyik legfontosabb lebonyolítója, míg a működésképtelen nyugat-afrikai államot, Bissau-Guineát tartják a világ első narkóállamának. Különösen veszélyes, amikor a terrorcsoportok pénzszerzés céljából bekapcsolódnak a szervezett bűnözői csoportok tevékenységébe – mint például a maghrebi al-Káida (AQIM) a transzszaharai kábítószer-, fegyver-, üzemanyag- és emberkereskedelemben. A szervezett bűnözés egyik kirívó formája a *kalózkodás*, amely különösen a Guineai-öböl, Afrika szarva és a Malakkai-szoros környékén jelent komoly kihívást a tengeri áru fuvarozás számára.

A terroristák, szervezett bűnözői hálózatok, a kalózkodók, illetve más fegyveres csoportok megjelenésére azért is van lehetőség, mert a központi kormányzat összeomlásával-meggyengülésével a kormány nem képes az ország területe és lakossága feletti kontroll gyakorlására, és a nemzetközi térben úgynevezett szürkezónák, nem kormányzott területek (*non-governed area*) jönnek létre, amelyek ideális menedékként szolgálnak ezek számára. Ehhez szorosan kapcsolódik a *környezetrombolás* és az *erőforrások elrablásának* kérdése is: az ország területén gyakran jelennek meg külföldi érdekeltségű vállalatok a térség természeti kincseinek ellenőrizetlen kiaknázására. Jól megmutatkozott ez a Kongói Demokratikus Köztársaságban vívott második polgárháború során, „Afrika világháborújában”, amikor például a koltán nevű érc elrablásával a ruandai haderő nem csupán értékes bevételeitől fosztotta meg Kinshasát, de ebből finanszírozta a harcok folytatását is. De megemlíthetjük itt az azóta híressé vált Sierra Leone-i véres gyémántokat, amelyek Libérián keresztül jutottak ki a nemzetközi piacokra. Az illegális kitermelés általában komoly környezetkárosítással jár: Szomáliában például óriási erdőségek tűntek el, mivel az azokból előállított faszenet az Arab-félsziget államai előszeretettel vásárolják meg, miközben a bevételek zöme az al-Sabáb terrorcsoporthoz jut. A növényzet letarolása ugyanakkor erősíti a terület eleve dinamikus elszivatagosodását is. Az észak-monopólium megszűnésével a bukott államokban a rendfenntartás szerepét különféle fegyveres milíciák, hadurak veszik át. Egyrészt ez táptalajul szolgál a *regionális konfliktusok és az etnikai, vallási ellentétek* fokozódásának, amelyek szélsőséges esetben akár etnikai tisztogatásig is fajulhatnak. Másrészt akadályozza az államépítés folyamatát, hiszen ezek a csoportok a központi hatalom hiányának legfőbb haszonélvezői lesznek: részt vesznek az illegális gazdasági tevékenységekben, a külföldi segélyszervezetek kifosztásában, a helyi közösség javainak megadóztatásában, így nem lesznek érdekelt a status quo felborításában, sőt akár fegyveres erővel is gátolják ezeket az erőfeszítéseket. (ROTBERG 2003; LITTLE 2003; MENKHAUS 2004)

A központi igazgatási rendszer felbomlása lehetetlenné teszi vagy legalábbis megnehezíti a szociális és gazdasági biztonság fenntartását. A helyi konfliktusok hatására gyak-

ran élelmiszerhiány lép fel, és míg a működő kormányzattal bíró államok képesek kezelni egy-egy aszályos év következményeit, tartalékok és közigazgatás híján a bukott államokban gyakran következnek be éhínségek: Szomáliát például az elmúlt huszonöt évben két nagy éhínség is sújtotta, amelyekben összesen közel 600 ezer ember – zömében gyerek – vesztette életét. Az egészségügyi rendszer összeomlásával olyan *betegségek, járványok* üthetik fel a fejüket, amelyeket már korábban megfékeztek, és a fejlett világban évszázadokkal korábban eltűntek.

Mindezek kapcsán külön említést érdemelnek a *menekültek*. A perspektívanélküliség és a jobb élet reménye – vagy épp a pusztta túlélés – miatt esetenként milliók kelnek útra (lásd a jelenlegi polgárháború következményének tekinthető közel ötmillió szíriai menekültet), akik komoly kihívást jelentenek a régió többi állama számára. Ezt nevezi a szakirodalom a bukott államok úgynevezett *fertőzőképességének*. Mivel az ország nem képes kezelni saját belső kihívásait, azok igen gyakran átgűrűznek szomszédaira – elsősorban a menekültek formájában. Ez különösen akkor okoz jelentős biztonsági problémát, ha az adott állammal határos entitások sem kellően stabilak. Egyrészt megterhelik az adott állam ellátórendszerét, másrészt beilleszkedésük, munkához juttatásuk, valamint az alvilággal és a terrorcsoportokkal kiépülő kapcsolataik fokozott fenyegetést jelentenek a befogadók számára. Szomália esetében például az országból érkező menekültek, csempészek, illetve terroristák napjainkra jelentősen destabilizálták Kenyát, de a szomáliai al-Sabáb követett el terrortámadásokat már Etiópiában, Dzsibutiban és Ugandában is. Nairobi számára a több mint félmillió menekült ellátása a nemzetközi segítségnyújtás ellenére is megterhelő.

9.5. A bukott és törékeny államok a nemzetközi dokumentumokban

Mint korábban említettük, a bukott, gyenge és törékeny államok jelentette fenyegetés a 2001. szeptember 11-ei terrortámadásokkal került a nemzetközi érdeklődés homlokterébe, és a tudományos diskurzus mellett ekkortól jelent meg széles körben a különféle hivatalos dokumentumokban is. Az egyik első az Egyesült Államok 2002-es Nemzeti Biztonsági Stratégiája (NBS) volt, amely hangsúlyozta, hogy a gyenge és törékeny államok legalább akkora fenyegetést jelentenek az ország biztonságára nézve, mint más potens nagyhatalmak. A törékeny államok jelentette kockázat azóta az USA összes NBS-ében szerepelt, legutóbb a 2015-ösben, amelyben az Egyesült Államok az adott országok kormányzatával, civil szervezeteivel, illetve a más nemzetközi szereplőkkel (például ENSZ) való együttműködést látja a problémamegoldás kulcsának.

Hasonlóan kitüntetett szerepet szán az Európai Unió 2003-as Biztonsági Stratégiája a bukott államoknak, amelyeket a közösséget érő öt legfontosabb fenyegetés közé sorolt. A dokumentum szerint a működésképtelen államok jelensége „aláássa a globális kormányzást és fokozza a regionális instabilitást”, és „olyan nyilvánvaló veszélyekkel lehet társítani, mint például a szervezett bűnözés vagy a terrorizmus”. (Európai Tanács Főtitkársága 2003, 31–32.)

A fentebbi trendek alól hazánk sem vonhatta ki magát. A 2004-es nemzeti biztonsági stratégia a globális kihívások között harmadik helyen említi az instabil régiókat és működésképtelen államokat, amelyek kialakulását alapvetően az egyenlőtlen fejlődésre vezeti vissza: „A világ országai egyenlőtlenül részesednek a globalizáció hasznából

és terheiből, ami növeli a fejlettségbeli különbségeket, és súlyosbítja a lemaradók helyzetét. A fejletlen régiókban élők szegénységének növekedése, emberi jogaik korlátozása, szélsőséges ideológiák megjelenése a korrupció térnyeréséhez, az etnikai és vallási ellentétek, a belső konfliktusok kiéleződéséhez, esetleg az államiság hanyatlásához vagy megszűnéséhez, továbbá országon belüli és regionális fegyveres konfliktusokhoz, és ennek következtében egész régiók destabilizálódásához vezethet.” (NBS 2004) A fentebbi megállapításokat erősíti meg a 2012-es NBS is. Ahogy a dokumentum fogalmaz, „az instabil régiók, az államok közötti és államokon belüli konfliktusok, a gyenge vagy működésképtelen államok, valamint a világban zajló erőteljes fegyverkezés potenciális veszélyt jelentenek Magyarország és szövetségesei biztonságára. Az érintett térségekben tapasztalható instabilitás, a szegénység és a demokráciadeficit, valamint a konfliktusok jellemzően etnikai és vallási háttére táptalajt jelentenek az országokon belüli erőszakhoz, fegyveres konfliktusokhoz, vagy az olyan, határokon átívelő fenyegetésekhez is, mint a szélsőségesség, a terrorizmus, vagy a fegyver-, kábítószer- és emberkereskedelem”. (NBS 2012, 1385) Mindezek megoldására, enyhítésére a szöveg a más nemzetközi szereplőkkel való együttműködés fontosságát hangsúlyozza, külön is kiemelve a NATO-t és az Európai Uniót, valamint két régiót, a Nyugat-Balkánt és a posztszovjet térséget.

9.6. Kilátások

Napjainkban a bukott és gyenge államok körüli diskurzus mit sem veszített intenzitásából, ugyanakkor jóval szkeptikusabbá és tartózkodóbbá vált. Az új évezred nagy államépítő missziói, az afganisztáni, iraki, szomáliai, dél-szudáni vagy kongói beavatkozások csak mérsékelt eredményeket tudnak felmutatni, különösen ha figyelembe vesszük a rájuk áldozott emberi és anyagi erőforrásokat. Ugyanakkor – nagyrészt tévesen – jelentősen növelték a politikusok és a közvélemény azon meggyőződését, hogy a külső fellépés nem képes megoldani ezen országok problémáit. Negyed évszázaddal a hidegháború lezárása után még ma sincs biztos, jól alkalmazható recept arra, miként lehet rehabilitálni, stabilizálni és megerősíteni a bukott, törékeny és gyenge államokat. A pozitív tapasztalatok – mint Sierra Leone vagy Bosznia – egyértelműen azt mutatják, hogy bár erre van lehetőség, a siker csak több évtizedes, költséges és összehangolt munkával érhető el, amely a katonai erő gyakran elengedhetetlen alkalmazása mellett figyelembe veszi a biztonság politikai, gazdasági és társadalmi szektorának követelményeit. Erre különösen Afganisztán hívta fel a figyelmet, amely kapcsán ma már egyértelmű, hogy a katonai tényező túlsúlya és a többi terület viszonylagos elhanyagolása jelentősen meghosszabbította az államépítés folyamatát.

Az elmúlt évek geopolitikai folyamatai, az úgynevezett arab tavasz és az ukrán válság ismét rámutattak a gyenge és a bukott államok jelentette veszélyekre. Csak előbbi következtében négy állam – Líbia, Szíria, Irak, Jemen – vált 2015-re működésképtelen állammá, jelentősen rontva az európai kontinens biztonsági környezetét. Így az elkövetkező években a probléma kezelése mind a nemzetközi szereplőkre, mind a magyar kormányzatra, biztonsági szervekre és a Magyar Honvédségre komoly feladatokat fog róni.

Felhasznált és ajánlott irodalom

- BALOGH András szerk. (2002): *Nemzet és nacionalizmus*. Budapest, Korona.
- BEEHNER, Lionel – YOUNG, Joseph (2012): The Failure of the Failed States Index. *World Policy*, July 17, 2012. Elérhető: <https://worldpolicy.org/2012/07/17/the-failure-of-the-failed-states-index/> (A letöltés dátuma: 2017. 05. 10.)
- BÚR Gábor (2011): *A szubszaharai Afrika története 1914–1991*. Budapest, Kossuth.
- CHANDLER, David (2010): *International Statebuilding. The rise of post-liberal governance*. Routledge. London – New York.
- Epthinktank (2013): The „Failed States Index” and GDP per capita of G7+ countries (2013). *European Parliamentary Research Service Blog*, October 18, 2013. Elérhető: <https://epthinktank.eu/2013/10/23/the-g7-group-of-fragile-states/fig-1-6/> (A letöltés dátuma: 2017. 05. 10.)
- Európai Tanács Főtitkársága (2003): Európai Biztonsági Stratégia. Biztonságos Európa egy jobb világban. Elérhető: www.consilium.europa.eu/media/30811/qc7809568huc.pdf (A letöltés dátuma: 2017. 05. 10.)
- FAGE, J. D. – TORDOFF, William (2004): *Afrika története*. Budapest, Osiris.
- Fragile States Index (2018): *Fragile States Index Heat Map*. Elérhető: <https://fragilestatesindex.org/analytics/fsi-heat-map/> (A letöltés dátuma: 2019. 05. 10.)
- FLORIDA, Richard (2009): Failed States and Development. *The Atlantic*, July 24, 2009. Elérhető: www.theatlantic.com/national/archive/2009/07/failed-states-and-development/21902/ (A letöltés dátuma: 2017. 05. 10.)
- FRIEDMAN, Geroge (2015): *Gyulladásponatok. A kialakulóban levő válság Európában*. Budapest, PAGEO.
- GHANI, Ashraf – LOCKHART, Clare (2008): *Fixing Failed States: A Framework for Rebuilding a Fractured World*. Oxford – New York, Oxford University Press.
- HETTYEY, András (2012): Living with a Failed State: Somalia, the East African Regional Security Complex and the EU. Centre Européen de recherche pour la PESC. Sorbonne.
- LAMERE, Carolyn – NULL, Schuyler (2012): Another Year, Another Debate: Is the Failed States Index Simply Misnamed? *New Security Beat*, August 23, 2012. Elérhető: www.newsecuritybeat.org/2012/08/year-debate-failed-states-index-simply-misnamed/ (A letöltés dátuma: 2017. 05. 10.)
- LITTLE, Peter D. (2003): *Somalia: Economy without State*. Oxford, James Currey.
- MARSAI Viktor (2010): Az államkudarc jelensége a nemzetközi rendszerben. In FÖRKÖLI Gábor – MÁHR Borbála – SÁGI Tamás szerk.: *Adsumus VIII. Tanulmányok a X. Eötvös Konferencia előadásai*. Budapest, Eötvös József Collegium. 114–128.
- MARSAI Viktor (2014): A jubileumi Fragile (Failed) States Index és tanulságai. *Nemzet és Biztonság – Biztonságpolitikai Szemle*, 7. évf. 4. sz. 30–36.
- MARTON Péter szerk. (2006): Államok és államkudarcok a globalizálódó világban. Budapest, Teleki László Intézet Külpolitikai Tanulmányok Központja.
- MENKHAUS, Ken (2004): *Somalia: State Collapse and the Threat of Terrorism*. Oxford, Oxford University Press. (Adalphi Paper 364.)
- NBS (2004): 2073/2004. (IV. 15.) Korm. határozat a Magyar Köztársaság nemzeti biztonsági stratégiájáról. Elérhető: http://njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=88446.124546 (A letöltés dátuma: 2017. 05. 10.)

- NBS (2012): A Kormány 1035/2012. (II. 21.) Korm. határozata Magyarország Nemzeti Biztonsági Stratégiájáról. *Magyar Közlöny*, 2012. évi 19. szám. Elérhető: https://2010-2014.kormany.hu/download/f/49/70000/1035_2012_korm_hatarozat.pdf (A letöltés dátuma: 2017. 05. 10.)
- NDULO, MUNA – GRIECO, Margaret ed. (2010): *Failed and Failing States. The Challenges to African Reconstruction*. Newcastle Upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing.
- NUGENT, Paul (2004): *Africa Since Independence*. Basingstoke, Palgrave–MacMillan.
- PATRICK, Stewart (2011): *Weak Links. Fragile States, Global Threats, and International Security*. Oxford–New York, Oxford University Press.
- ROTBURG, Robert I. ed. (2003): *When States Failed*. Princeton, Princeton University Press.
- The Maritime Executive (2015): SE Asia Tanker Hijacks Rise, Global Piracy Drops. *The Maritime Executive*, January 14, 2015. Elérhető: www.maritime-executive.com/article/se-asia-tanker-hijacks-rise-global-piracy-drops (A letöltés dátuma: 2017. 05. 10.)
- WALLERSTEIN, Immanuel (2010): *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. Budapest, L'Harmattan.